

Глава VII. ЯН 3 МЫШЫ

*(альбо кароткі агляд жыцця і творчасці
Яна Чачота, выкананы па даследаваннях
С. Свіркі, К. Цвіркі, В. Дубейкі)*

7.1 Радавод Чачотаў

Шляхецкі род Чачотаў, што карыстаўся гербам «Астоя», ужываў прыдомак «Данілевічы» (частка прозвішча, што паходзіць ад імя, імя па бацьку ці прозвішча) паходжанне яго доўгі час заставалася цьмяным. З найноўшых даследаванняў радавода Яна Чачота стала вядома, што пачынальнік беларускае галіны роду Васіль Чачот па бацьку называўся Данілавічам. У гістарычных дакументах упершыню мы сустракаем Чачотаў у попісе смаленскіх князёў, баяраў і слуг. Гэты дакумент датуецца апошняй чвэрцю XV ст. (не пазней 1488). Высвятляецца, што ў смаленскага баярына Паўла Чачота было тры сыны — Астань, Фёдар і Даніла. Апошні пакінуў сына Васіля, які ў пачатку XVI ст., відаць, пасля падзення Смаленска ў 1514 г., не жадаў служыць маскоўскім вялікім князям і перабіраецца ўглыб ВКЛ. Такім чынам, радавод Яна Чачота на самой справе старэйшы амаль на стагоддзе, чым гэта было прынята лічыць у генеалагічнай літаратуры і што было адлюстравана ў радаводзе Чачотаў. Цікава, што ў Расіі існаваў дваранскі род Чачотаў, паходжанне якога, верагодна, трэба звязваць з іншымі сынамі Паўла Чачота.

Васіль Данілавіч Чачот на новым месцы мусіў шукаць сродкаў да жыцця. Спачатку ён з'яўляўся вялікакняжацкім дваранінам, г. зн. выконваў даручэнні дваровай адміністрацыі вялікага князя Жыгімонта Старога, што, відаць, давала пэўныя сродкі.

Напрыклад, у 1534-1535 гг. В. Чачот выконваў абавязкі паборцы падатку (серабшчызны) на Падляшшы. Але на службе гаспадару ВКЛ Чачот не атрымаў маёнткаў, што не давала надзеі на бязбедную будучыню і старасць. Гэта падштурхнула яго на пошук зямельнай маёмасці праз удалы шлюб з мясцовай шляхцянкай. У Маўчадскай воласці жыў шляхціц Ян Белік, які не пазней 1522 г. па прывілеі Жыгімонта Старога атрымаў 5 службаў і 7 пустак зямлі: Вярэйкаўшчыну, Давыдкаўшчыну, Мішкаўшчыну, Пархімаўшчыну, Юшкаўшчыну, Якімаўшчыну і Ярашоўшчыну. На гэтых землях Ян Белік паставіў свой фальварак Ярашова, а ў 1528 г. ставіў у харугву Слонімскага павета двух конных воінаў, што сведчыць аб яго прыналежнасці да ліку дробнай павятовай шляхты.

У Беліка не было спадкаемцаў па мячы, г. зн. мужчын, якія б прадоўжылі справу свайго бацькі па павелічэнні Ярашоўскага маёнтка. Адзіная яго дачка ўпадабала смаленскага праваслаўнага шляхціца і стала яго жонкай. Ад першага шлюбу з Белікавай Васіль Чачот пакінуў сына Фёдара, а ад другога з Аўдоццяй Пішчалавічавай — трох: Дзмітрыя, Канстанціна і Івана. У 1565 г. Васіль ужо не жыў, бо ўдава

скардзіцца ў Слонімскаму земскаму суду на пасынка Фёдара, які парушыў дамоўленасць аб падзеле маёнтка і выгнаў яе з сынамі з Ярашова. Шматлікія дакументы Слонімскага земскага суда сведчаць, што крыўды былі ўзаемныя, прычынай чаго была мізэрная спадчына, што засталася па Васілю Чачоту. У 1567 г. Фёдар Чачот, таксама як і яго бацька, спрабаваў шляхам вернай службы Жыгімонту Аўгусту павялічыць сваю зямельную маёмасць, што яму ўдалося, бо ён атрымаў маёнтак Каменка і выставіў з яго ў 1567 г. аднаго коннага воіна. У той самы час Аўдоцця са свае часткі Ярашова выставіла слугу Радка Жданцовіча, бо яе трое сыноў былі яшчэ непаўналетнімі і служыць у войску не маглі.

Спадчына Васіля Чачота канчаткова была падзелена паміж яго сынамі ў 1591 г., калі яны ўмовіліся правесці справядлівы падзел маёмасці, што было пацверджана пастановай Слонімскага гродскага суда ад 8 студзеня 1592 г. Наступныя падзеі ў Ярашова паказалі, што надзеі на згоду паміж сваякамі былі марнымі, бо паміж іх нашчадкамі ўзніклі неаднаразова сваркі і звадкі, што прыводзіла да цяганіны па судах. Акрамя таго, ім разам даводзілася бараніць родавую маёмасць ад захопу з боку не заўжды спакойных суседзяў.

З сыноў Васіля Данілавіча Чачота больш звестак захавалася пра Фёдара і яго нашчадкаў. Пад канец жыцця ён займаў пасаду гродскага суддзі ў Слоніме, памёр не пазней 1608 г. Пакінуў пасля сябе трох сыноў — Івана, Лявона і Мікалая, якія ў 1632 г. адстаялі сваё права на Ярашова ў судовай спрэчцы з панам Рафалам Тапчэўскім. Унук Фёдара Лукаш Лявонавіч разам з жонкай Ганнай з Гаціскіх запісалі ў 1674 г. сваю частку маёнтка Ярашова сынам Аляксандру, Лявону і Сцяпану. Ён сумесна з сынамі ў 1676 г. зрабіў разбойны наезд на ўладанні сваіх сваякоў Паўла Канстанцінавіча і яго сына Якава Чачотаў. Распачалася чарговая судовая справа, якая стала прычынай таго, што Якаў Паўлавіч падаўся ў пошуках спакойнага жыцця і маёмасці ў суседні Новагародскі павет, дзе пачалася новая галіна роду, з якой і паходзіць Ян Чачот.

Ярашоўская галіна роду, якая вялася ад Фёдара, працягвала валодаць маёмасцю ў Ярашова да XIX ст. Некаторыя яе прадстаўнікі яшчэ ў XVIII ст. таксама перабраліся ў Новагародскі павет, дзе займалі розныя пасады ў органах мясцовага кіравання. Ян Лявонавіч быў рэгентам і адвакатам новагародскім, а яго стрыечны брат Антон Тадэвуш — пісарам і рэгентам новагародскім. Яшчэ адзін прадстаўнік гэтай галіны Якуб, сын Юзафа, займаў пасаду падчашага новагародскага і мечніка сталовіцкага.

Згаданы намі Якаў Чачот пабраўся шлюбам з заможнай шляхцянкай Ганнай з Яновічаў, руплівая сям'я сабрала значны капітал і купіла 7 снежня 1676 г. за 7 тыс. злотых маёнтак Русоцін. Сын Якава і Ганны Мікалай запісаў 12 мая 1736 г. сваю ўласнасць у Русоціне сынам Казіміру, Піліпу, Юзафу і Юрыю, што было зафіксавана ў кнігах органаў новагародскага самакіравання 25 жніўня таго самага года. Першы яшчэ ў 1733 г. набыў у Віленскім павеце маёнтак Парэчча. Па гэтай прычыне ён адсутнічаў у час здзелкі па продажы Лукашу Камінскаму, смаленскаму мечніку, бацькоўскага

маёнтка, якую правёў 7 кастрычніка 1755 г. яго брат Піліп. Інтарэсы Казіміра прадстаўляў пляменнік Ян Юзаф. Пры гэтым не згадваюцца Юзаф і Юрый Чачоты. Ёсць падставы меркаваць, што да гэтага часу іх не было сярод жывых. Ян Чачот, які старанна збіраў звесткі аб сваім радаводзе, палічыў неабходным адзначыць, што яму невядомы нашчадкі Казіміра і Юзафа. Польскі гісторык Банецкі падае, што ў 1834 г. Міхал і Казімір Чачоты атрымалі ў Віленскай губерніі пацвярджэнне свайго шляхецкага паходжання. Яны з'яўляліся сынамі Ананіна, прыходзіліся ўнукамі Казіміру і праўнукамі Міхаілу. Гэта яскрава сведчыць аб тым, што Казімір з Русоціна і Казімір з Вільні — адна і тая ж асоба.

Піліп Чачот пабраўся шлюбам з Аленай Аколавай і пакінуў сыноў Ваўжынца, Людвіга, Мацея, Міхала, Яна і дачку Элеанору, паміж якімі ў 1760 г. падзяліў сваю маёмасць. Старэйшы з пяці сыноў Піліпа — Ян Юзаф, дзед Яна Чачота, гаспадарыў у маёнтку Гараінаўшчына (цяпер вёска Гаранавічы Баранавіцкага раёна). Тадэвуш Чачот напрыканцы XVIII ст. арандаваў фальварак у маёнтку Малюшычы, дзе ў яго 24 чэрвеня 1796 г., на свята Яна Купалы, нарадзіўся сын, якому далі імя Ян.

Даследчык творчасці Я. Чачота Кастусь Цвірка сцвярджае: «...3 *Малюшычаў Чачоты, якія арандавалі там фальварак, праз нейкі час перабраліся пад Баранавічы. Гаспадар сям'і Чачотаў наняўся да пана Тызенгаўза служыць аканомам у маёнтку Рэпіхава Навамышскай парафіі таго ж Наваградскага павета. Тут, на берагах ракі Мышанкі, і “прамільгнуў ранак жыцця” Яна Чачота, як сведчыць яго балада “Мышанка”*». Аднак калі факт нараджэння Яна ў Малюшычах падмацаваны крыніцамі, то паслямалюшыцкі перыяд жыцця сям'і будучага паэта даецца выключна з прывязкай да ракі Мышанка.

Намі сабрана шмат звестак, якія асвятляюць гэты перыяд жыцця Яна. 23 красавіка 1803 г. Тадэвуш Чачот з'явіўся ў Новую Мыш да графа на Мышы, заможнага пана Ю. Несялоўскага і стаў упраўляючым часткі графства Мыш з мястэчкам і прылеглымі вёскамі. Невядома колькі часу Чачоты працягвалі жыць у Мышы, але факты дазваляюць спыніцца на 1815 г. Баладу «Мышынка» патрэбна разглядаць як твор, у якім як ні ў адной іншай баладзе даволі шмат тапонімаў: Мыш, Замчышча, Цяпліводы, Казіны Гай, апавядаецца пра дзіцячыя гульні і забавы Яна. Польскі даследчык Падгорскі-Аколаў, добры знаўца біяграфіі Адама Міцкевіча, сцвярджае, што знаёмства будучых актыўных удзельнікаў студэнцкага руху ў Віленскім універсітэце адбылося менавіта ў Мышы, куды Адам прыехаў са сваёй маці гасцяваць да сваякоў Стыпулкоўскіх, якія таксама з'яўляліся ўпраўляючымі нейкай часткі графства Мыш. У баладзе «Свіцязь» ёсць дакладнае пацвярджэнне таго, што сям'я Яна працягвала жыць у графстве і пазней, прынамсі, у час вучобы Яна ў Віленскім універсітэце: Як вядома, гэтую баладу ён напісаў у 1819 г., затым перапрацаваў у 1822 г.

Сягоння, калі ў Наваградак едзеш

Цяністай дарогай з Мышы...

Нарэшце, невыпадкава сябры-філаматы далі Яну мянушку «Ян з Мышы», якая яскрава паказвае на месца жыхарства яго сям’і і самога Яна. Даследчыкі звяртаюць увагу на тое, што зацікаўленаць да беларускай народнай творчасці ўзнікла ў Яна Чачота ў гады вучобы ў Дамініканскай школе ў Навагрудку, калі ён разам з Адамам Міцкевічам любілі слухаць народныя песні і паданні, са спагадай і лагодаю глядзелі на просты люд. Аднак ёсць падставы сцвярджаць, што гэтая зацікаўленаць узнікла крыху раней, а менавіта ў гады дзяцінства, якое ён правёў у мястэчку Новая Мыш. Гэтае мястэчка было буйнейшым паселішчам Навагрудскага павета, штотыдзень тут праводзіліся слынныя таргі, што збіралі вялікую колькасць вясковага люду. Цікавую заўвагу робіць сам Чачот да адной са жніўных песень, што была змешчана ў яго чацвёртым зборніку «Вясковыя песні з-над Нёмана і Дзвіны» (1844): *«Гэтую песню завучыў у 1806 ці 1807 гг. у Баранавічах, у парафіі Мышскай, у Навагрудскім павеце, будучы яшчэ дзіцём і дасюль захваў у памяці»*. У Новай Мышы нарадзіўся ў 1806 г. і прыняў хрост у мясцовым Праабражэнскім касцёле Пётр, брат Яна.

7.2 Літаратурная творчасць

У 1815 г., развітаўшыся з Навагрудкам, Ян Чачот з’явіўся ў Вільні, але паступіць ва ўніверсітэт на вучобу за кошт казны не здолеў, таму мусіў шукаць іншую працу. Толькі праз год яму ўдалося стаць студэнтам гэтай прэстыжнай у Літве (тады пад Літвой разумелі Віленшчыну і Заходнюю Беларусь) навучальнай установы. Паступіў ён на факультэт маральных і палітычных навук, марыў стаць адвакатам. Калі ў 1817 г. узнікае тайная арганізацыя студэнтаў Віленскага ўніверсітэта, Я. Чачот без ваганняў становіцца яе актыўным удзельнікам. На пасяджэннях арганізацыі Ян пачынае актыўна выступаць са сваімі публіцыстычнымі і літаратурнымі творамі, з разглядам творчасці сяброў, з навуковымі паведамленнямі, робіць агляды варшаўскага друку.

Як заўважыў польскі даследчык С. Свірка, наймацней адбілася ў жыцці філаматаў песенная творчасць Яна Чачота. Песні пісаліся на гатовы ўжо матыў вядомых яму беларускіх напеваў. Пры гэтым ён не забываў пазначыць на матыў якой канкрэтна народнай песні трэба было спяваць напісаныя ім вершаваныя радкі. Віленскай моладзі асабліва палюбіліся песні *«Што старыя за вар’яты»* - (1818/1819), *«Чаму дзеўку не любяць, калі дзеўка ладна»*, *«Прэч сум, нудоты»*. Ахвотна спяваліся іншыя Чачотавы песні: *«Ой, валы ж мае, да палявыя»*, *«Бяду сабе купіла да на свае грошы»*, *«Як не бачу Петруся, то з ветру валюся»* і інш. Шмат падобных песень напісаў Ян Чачот у турэмнай камеры для свае каханае дзяўчыны Зосі Малеўскай — дачкі рэктара Віленскага ўніверсітэта.

Але найбольшы поспех чакаў песні, што былі напісаны па-беларуску. Менавіта Ян Чачот першы з філамацкага кола, хто пачаў свядома пісаць на мове свайго народа, у чым праявіўся яго сапраўдны дэмакратызм. Да ліку такіх твораў належаць песні *«Яжовыя імяніны»*, *«Што ж мы вашэці скажам...»*, *«Едзе міленькі Адам»*. Надзвычай

папулярнай стала песня «*Ды пакіньце горла драць*», што была напісана на імяніны Дзянісія Хлявінскага, але спявалася яна на імянінах іншых філаматаў. Аб папулярнасці гэтага твора пакінулі звесткі Т. Зан, А. Міцкевіч і іншыя філаматы і філарэты. Творы віленскага перыяду захаваліся дзякуючы каханай Яна, якая захавала рукапісны зборнік «*Песні і іншыя вершы*», які быў складзены Чачотам падчас следства над філаматамі і філарэтамі.

На беларускай мове пісаў Ян Чачот і пасля разгрому Таварыства філаматаў, у час, калі ён зноў вярнуўся на Беларусь з уральскай ссылкі. Змясціў ён гэтыя беларускія вершы ў фальклорных зборніках 1844 і 1846 гг. Адрасаваны яны непасрэдна сялянам. Так, напрыклад, у вершы «*Да мілых мужыкоў*» паэт праявіў сваю павагу да роднага народа, выказаў сваё спачуванне да яго долі. У сваіх паэтычных творах Ян Чачот імкнуўся прымірыць селяніна з панам, а паноў (звычайна ў польскамоўных творах) заклікаў клапаціцца «пра добры быт сялян», любіць іх, даводзячы, што за гэта Бог узнагародзіць такіх апекуноў «шчасцем... і ў нябёсах, і на зямлі». Прыклад такіх паводзін Ян бачыў у дзейнасці дзяржаўнага дзеяча ВКЛ Льва Сапегі, якому прысвяціў верш, што быў напісаны недзе ў 40-х гадах «*Леў Сапега, віленскі ваявода, гетман літоўскі*», у якім пісаў:

*Гетман Леў Сапега мучыць мужыка нікому
Не даваў, казаў ён гэтак хіжым эканомам:
«Вам нішто мужык-араты, для мяне ж — вальможны,
Каб ні ён, ну хіба ж панам з вас зрабіўся б кожны?»*

У гэтых «прымірэнчых» вершах праявіўся характэрны для многіх прадстаўнікоў грамадска-палітычнага руху XIX ст. так званы класавы салідарызм перад абліччам агульнай небяспекі — агрэсіўнай палітыкі царскага самадзяржаўя.

Ян Чачот у творах, якія змясціў у сваім чацвёртым зборніку фальклорных матэрыялаў «*Сялянскія песні з-над Нёмана і Дзвіны*» пад агульнай назвай «*Уласныя сялянскія песні*», што былі адрасаваны сялянам, галоўную ўвагу звярнуў на іх маральнае ўдасканаленне. У песнях «*Як добра, калі мужык...*», «*Ой, чые то людзі піён і гулён?*», «*Быў я колісь кавалём*», «*Працуйма, дзеткі, шчыра*» і інш. вучыў сялян простым і зразумелым рэчам: не губіць сваё жыццё ў гарэлцы, не гультайнічаць, быць сумленным, гаспадарлівым. У вершы «*Любым сялянам з з-над Нёмана і Дзвіны*» (1840) Ян Чачот выказаў спадзяванне, што некалі яго творы — «дар шчодры во гэты... вы возьмеце дар мой з сабою». Паэт марыў аб часе, калі мужыкі асвояць грамату, што дазволіць ім далучыцца да культурна-мастацкіх скарбаў свету.

У ссылцы Ян Чачот працягваў пісаць вершы і песні, якія прысвячаў Зосі Малеўскай — сваёй адзінай каханай, праўдзівай музе паэта, якой ён быў верны з часоў студэнства і да канца жыцця. Шмат гэтых твораў былі ўключаны ў цыкл «*Зосіны песні*», якія 25 студзеня 1833 г. аўтар пераслаў з Таржка Міхалу Верашчаку для перадачы ягонаў сястры Марылі Путкамер. Рукапіс «*Зосіных песень*» дайшоў да нашага часу,

захоўваецца ў Музеі літаратуры ў Варшаве. У зборніку 36 песень, у тым ліку «Толькі Айчына і Зося», «Спявай па-над Сольчай, салоўку...» і інш.

Яшчэ пры жыцці Яна Чачота да многіх яго твораў, што былі створаны на чужыне, сябры філаматы напісалі музыку. Так, Тамаш Зан напісаў музыку да песень «Касец» і «Малацьбіты». Асабліва плённай была праца Станіслава Манюшкі, які на словы Яна Чачота напісаў музыку да песень «Вандроўная птушка», «Зязюлька», «Прыляцелі саколкі», «Праснічка», а таксама на словы яго верша «Кумі кума». Многія з гэтых твораў набылі шырокую вядомасць і былі даволі папулярнымі ў свой час, а песня «Праснічка» не выходзіць з рэпертуару ў Польшчы нават сёння.

Балады Яна Чачота захаваліся ў рукапісным сшытку, што атрымаў назву «Раптуляж Чачота», які ў XIX ст. быў знойдзены ў бібліятэцы дваран Кабылінскіх у маёнтку Цешаўля. Рукапіс складзены недзе ў 40-я гады, калі Ян Чачот знаходзіўся ў сваіх сяброў у Бартніках, Вольна і Далматаўшчыне. Затым рукапіс зноў знік і балады заставаліся невядомымі грамадскасці. Толькі зусім нядаўна, у 1972 г., усе яны былі надрукаваны Станіславам Свіркам у кнізе «3 кола філамацкага перадрамантызму». Польскі даследчык сцвярджае, што ўсе балады напісаны ў 1818-1819 гг.

Да нас дайшло восем балад Яна Чачота — гэта найбольш яркія ўзоры перадрамантызму на Беларусі. Усе яны напісаны паводле беларускіх народных паданняў. Многія папракалі Я. Чачота за тое, што ён імкнуўся не адставаць ад фальклорных узораў, але паэт тым самым імкнуўся наблізіцца да простага люду, выказаць яго думы, раскрыць яго маральны кодэкс у процівагу антычалавечай маралі прыгнятальнікаў. Па назіраннях беларускага даследчыка творчасці Яна Чачота К. Цвіркі, паэт быў далёкі ад простага капіравання народнай паэзіі, аўтар смела дапаўняў народныя сюжэты сваімі назіраннямі, фактамі з гісторыі, рознымі адступленнямі. К. Цвірка робіць надзвычай цікавую заўвагу: «Адной з прычын недаацэнкі Чачотавых балад была, на мой погляд, не да канца зразумелая польскаму чытачу іх мова, густа перасыпаная шматлікімі беларусізмамі, мясцовымі словамі і выразамі».

Балада «Бекеш»

У аснову твора пакладзена паданне пра Каспара Бекеша — камандзіра венгерскай пяхоты ў войску Стэфана Баторыя, польскага караля і вялікага князя ВКЛ, з якім ён сябраваў. Бекеш быў вядомы ў Рэчы Паспалітай як смёлы і разумны камандзір. Паколькі ён належаў да антытрынітарыяў (адгалінаванне кальвінізму), то пасля яго смерці, што наступіла ў 1580 г. у Гародні, католікі адмовіліся пахаваць яго на мясцовых могілках. Кароль загадаў перавезці цела пакойніка ў Вільню і пахаваць на высокай гары, якая атрымала назву «Бекешава гара». Праз некаторы час узнікла і паданне пра гэтую гару.

Балада «Наваградскі замак»

У аснове балады Я. Чачота ляжаць як рэальныя гістарычныя падзеі, звязаныя з

вайной са шведамі, калі захопнікі ўзарвалі Навагрудскі замак, так і народныя паданні і вусныя аповеды старых людзей, напрыклад, пра злачынствы шведаў на Беларусі.

Бадада «Калдычэўскі шчупак»

Аснова балады — паданне пра тое, як некалі ў Свіцязі быў злоўлены шчупак, закальцаваны ў Калдычэўскім возеры. Ён быццам бы трапіў з аднаго возера ў другое па падземнай рацэ. Гэтая балада цікавая сваім ідэйным зместам. Аўтар выступае супраць так званых «лішніх людзей» (яшчэ задоўга да з’яўлення іх вобразаў у класічнай рускай літаратуры), увасобіўшы іх у вобразе разумнага, але бяздзейнага Міхала Верашчакі. Чачот супрацьпастаўляе яму дзейснага, жывога чалавека Яна Верашчаку, які імкнецца рабіць людзям і ўсяму краю дабро.

Бадада «Падземны звон на горцы ў Пазяневічах»

У аснову паэт паклаў народнае паданне пра царкву, «то правалілася пад зямлю — як пакаранне за папоўскае ашуканства парафіян. Чачотава паданне пра сквапную пападзю і бязвольнага папа прызначалася да чытання недзе ў коле віленскай моладзі і мела на мэце маральнае ўдасканаленне філарэтаў.

Бадада «Радзівіл, або Заснаванне Вільні»

У сваёй баладзе Я. Чачот выкарыстаў народнае паданне пра Лідзейку і заснаванне Вільні.

Балада «Узногі»

Вёска Узногі некалі знаходзілася ў складзе графства Мыш, куды, відаць, па справах неаднойчы наведваўся бацька Яна Чачота. Тут творца пачуў сам ці ад бацькі паданне пра злога мясцовага пана. Ёсць меркаванне, што такі жорсткі пан сапраўды жыў ва Узногах.

Балада «Мышанка»

У гэтым творы Ян Чачот выкарыстаў два паданні пра заснаванне назвы Мыш і ракі Мышанка, якія пачуў у дзяцінстве з вуснаў местачкоўцаў. Першае апавядае пра даўнія часы, калі маёнткам яшчэ не валодалі паны Хадкевічы, а праз яго тэрыторыю працякала безыменная рака, на беразе якой жыў бедны баярын Мышка са сваёю красуняй-дачкою. Княжацкі слуга, спаткаўшы яе ў лесе, спрабаваў спакусіць дзяўчыну. Ратуючыся, яна кінулася ў раку і, не здолеўшы яе пераплысці, патанула. Вестка пра яе смерць імгненна абляцела ўсе ваколіцы, і народ у гонар дзяўчыны, душы яе чыстай, назваў безыменную раку Мышанкай, а слуга, пакутуючы за свой ганебны ўчынак, пабудаваў на беразе ракі мястэчка Мыш.

Другое паданне сведчыць, што той, хто пабудаваў над ракою паселішча, доўга не ведаў, як яго назваць. Нарэшце заснавальнік вырашыў назваць імем той істоты, якую

назаўтра стрэне раніцай першай. Выехаўшы на досвітку з дому, ён убачыў мышку, таму і назваў яе імем сваё паселішча.

Балада «Свіцязь»

Балада заснавана на народным паданні пра затапленне легендарнага горада Свіцязь. Паданне і сёння можна пачуць у ваколіцах возера Свіцязь, у прыватнасці ў вёсцы Малюшычы, дзе нарадзіўся Ян Чачот. На аснове балады «Свіцязь» Адам Міцкевіч напісаў дзве балады — «Свіцязь» і «Вяртанне таты».

Даследчыкі зусім нядаўна адшукалі цыкл паэтычных твораў Яна Чачота пад агульнай назвай «*Спевы пра даўніх ліцвінаў да 1434 года*». Аўтар задумаў цыкл гістарычных спеваў яшчэ ў філамацкі ці віленскі перыяд свайго творчага шляху, што пацвярджаюць радкі пісьма, дасланага сябру Адаму Міцкевічу: «Думаю паспрабаваць пісаць пра Вітаўта, Альгерда, Кейстута і інш. Добра было б, каб гэтыя творы не толькі можна было чытаць, але і спяваць. Яны маглі б выклікаць тады большы эфект». Аднак высылка за межы Беларусі, суровыя выпрабаванні, з якімі паэт сутыкнуўся ў выгнанні, перашкодзілі рэалізаваць задуманае. Толькі праз дваццаць гадоў, вярнуўшыся дамоў і ўладкаваўшыся ў Шчорсаўскай бібліятэцы, змог прыступіць да ажыццяўлення мары. Нездзе ў 1842-1844 гг. і з'явілася 24 «*Спевы...*», у тым ліку:

1. *Рынгольд Альгімундавіч, першы вялікі князь літоўскі, жмудскі і рускі.*
2. *Каранацыя Міндоўга. 1252 г.*
3. *Магіла Міндоўга. 1263 г.*
4. *Войшалк, альбо Вальстынік Міндоўгавіч. 1263 г.*
5. *Пра яцвяга Комата. 1264 г.*
6. *Свінтарог Утанэсавіч. 1268-1271 гг.*
7. *Віцень, вялікі князь літоўскі. 1283-1315 гг.*
8. *Спаленне крыжса Руды ў часы Гедыміна. 1320 г.*
9. *Тураў рог Гедыміна. 1321 г.*
10. *Заснаванне Вільні. 1322 г.*
11. *Давід, стараста гарадзенскі ў часы Гедыміна. 1322 г.*
12. *Альдона, Гедымінава дачка. 1325 г.*
13. *Альгерд і Марыя ў часы Гедыміна.*
14. *Жахлівы падзел здабычы. 1326 г.*
15. *Гедымін Віценевіч, вялікі князь літоўскі. 1328 г.*
16. *Яўнута Гедымінавіч, вялікі князь літоўскі. 1329 г.*
17. *Пра князькоў Карыятавічаў у часы Альгерда.*
18. *Уцёкі Кейстута з Мальборга.*
19. *Альгерд, вялікі князь літоўскі. 1330-1345 гг.*
20. *Кейстут.*
21. *Ганна Вітаўтава і Гэлена Амулічова. 1382 г.*

22. *Разлад Вітаўта з Ягайлам.*

23. *Радзівіл у часы Ягайлы. 1384 г.*

24. *Ягайла і Ядзвіга. 1386.*

У віленскі перыяд сваёй творчасці Ян Чачот выявіў здольнасці таленавітага публіцыста. Яго публічныя выступленні на пасяджэннях філаматаў і філарэтаў прыцягвалі ўвагу сяброў сваёй актуальнасцю, падрыхтаванасцю і прадуманасцю кожнай дэталі закранаемай тэмы. 7 мая 1821 г. Чачот выступіў з прамовай, што тычылася актывізацыі дзейнасці Таварыства філаматаў, у якой закрануў тэму прызначэння арганізацыі, прааналізаваў варыянты яе будовы, пра тое, наколькі адпавядаюць яны мэтам дзейнасці. Ян Чачот гаварыў: «Задачы будучага таварыства вельмі шырокія, пры дапамозе асветы і згуртавання суайчыннікаў яно павінна рабіць дзейсны ўплыў на грамадскую думку, рабіць усё для шчасця і вызвалення айчыны...». У «Думках для ніжэйшага класа» і «Думках, якія павінен вырашаць вышэйшы клас» публіцыст выклаў свае погляды на ролю і на прызначэнне кожнага чалавека ў жыцці грамадства. Чачот рашуча заяўляе, што той, хто дбае пра грамадскае дабро, інакш кажучы пра шчасце, асвету свайго краю, хто рады прысвяціць яму самога сябе, аддаць яму ўсе здольнасці, сілы і маёмасць — з'яўляецца сапраўдным грамадзянінам. Ян Чачот выступіў са зваротам да вышэйшых колаў (тут, відавочна, разумелася вышэйшае звяно арганізацыі), звярнуў увагу на сувязь адставання ў развіцці краіны з існаваннем ганебнай перашкоды — няволі сялян, а таксама нізкім развіццём асветы і навукі ў краі.

Я. Чачот выконваў ролю першага чытача і рэцэнзента твораў свайго найбліжэйшага сябра Адама Міцкевіча. Даследчыкі адзначаюць, што многія заўвагі Міцкевіч улічваў і выпраўляў.

Ва ўступных артыкулах да зборнікаў беларускага фальклору перад намі паўстае заўзяты патрыёт свайго краю, які надаваў вялікае значэнне вывучэнню народнай творчасці, збіранню і захаванню скарбаў традыцыйнай культуры беларускага народа. Публіцыст адзначаў, што некалі народная паэзія была агульнай для усіх станаў, у ёй шмат захавалася таго, што не пашкодзіла б для пераймання вышэйшымі класам.

З глыбокай павагай ставіўся Ян Чачот да мовы свайго народа, якую называў крывіцкай. Ён марыў пра выданне граматыкі і слоўніка беларускай мовы, са шкадаваннем адзначаў, што «крывіцкае племя, якое налічвае некалькі мільёнаў насельніцтва» нічога такога яшчэ не займела. У сваіх навуковых артыкулах ён зрабіў дэталёвы агляд асаблівасцей беларускай мовы, выявіў нават яе асноўныя дыялекты.

8 Фальклорна-этнаграфічная дзейнасць

Яшчэ ў раннім дзяцінстве Чачот разам з бацькам пабываў у многіх мясцінах Навагрудчыны, дзе непасрэдна назіраў падняволеное жыццё беларускага сялянства. Яго вельмі ўражвалі беларускія народныя казкі, паданні, песні, што спяваліся сялянкамі падчас працы, вяселля, розных святаў і абрадаў. Аб дзіцячых перажываннях і адносінах

да беларускага фальклору Чачот нярэдка згадвае ў сваіх працах, пісьмах да сяброў, па памяці прыводзячы многія прыказкі, песні, казкі, легенды, што бытавалі на яго роднай Навагрудчыне.

Цікавае да беларускага фальклору ўзмацнілася падчас навучання ў Навагрудскай дамініканскай школе, дзе ён пазнаёміўся і пасябраваў з Адамам Міцкевічам. Сябры часта наведвалі народныя ўрачыстасці, кірмашы і гульні.

Трэба думаць, што першыя запісы твораў беларускага народнага фальклору Ян Чачот пачаў рабіць ужо ў Віленскім універсітэце, бо яго літаратурная творчасць па апрацоўцы народных песень вымагала наяўнасці арыгіналу. Дакладна вядома, што ў Віленскім універсітэце Чачот падрыхтаваў зборнік сваіх песень, прызначаных для шырокага кола выканаўцаў у трох частках. Трэцяя частка, што называлася «Элегія», змяшчае факты, звязаныя з дзіцячымі гадамі збіральніка, а таксама фрагменты з вуснай народнай творчасці і назіранняў над побытам беларусаў. Дакладна вядома існаванне зборніка народных песень, якія былі запісаны ў Бартніках, куды творца прыехаў, відаць, калі гасцяваў у Туганавічах.

Ян Чачот выказаў свае погляды на вусную народную творчасць, лічыў яе каштоўнай крыніцай для стварэння нацыянальнай літаратуры, вывучэння гісторыі, мовы, матэрыяльнай і духоўнай культуры народа. Ён лічыў абрадавыя песні самымі старажытнымі сярод іншых фальклорных твораў.

У 1833 г. Чачот вяртаецца на Беларусь і працуе ў Лепелі сакратаром канцылярыі інжынернага ўпраўлення пры Бярэзінскім канале. Тут ён узнаўляе сваю працу па зборы беларускага фальклору: збірае сам і праз сваіх карэспандэнтаў. Чачот сабраў два вялікія зборнікі песень — наднёманскіх і наддзвінскіх, якія толькі часткова ўвайшлі ў шэсць яго друкаваных зборнікаў.

Першая кніжка «*Вясковыя песні з-пад Нёмана*» выйшла ў свет у 1837 г. у Вільні, куды ўвайшло 100 песень. Усе яны перакладзены на польскую мову.

У Лепелі Чачот выдае ў 1839 г. і другую кніжку «*Вясковыя песні з-пад Нёмана і Дзвіны*». У ёй пераважаюць наддзвінскія песні (94), значна менш наднёманскіх (26). Як і ў папярэдняй кніжцы ў якасці прыкладу ён вылучае ўзоры некаторых тыпаў народных песень (вясельныя, купальскія, дажынкавыя).

У 1839 г. стан здароўя Чачота пагаршаецца і ён пераязджае на Навагрудчыну, дзе ўладкоўваецца на працу ў бібліятэку Храптовіча ў Шчорсах. Тут рыхтуе і выдае ў 1840 г. трэцюю кніжку «*Вясковыя песні з-пад Дзвіны*» і прысвячае яе «любімым сялянам з-пад Нёмана і Дзвіны». У ёй змешчана 100 наддзвінскіх песень па схеме як і ў папярэднім зборніку.

У чацвёртую кніжку «*Вясковыя песні з-пад Нёмана і Дзвіны*», што была выдадзена ў 1844 г., Ян Чачот уключыў 20 беларускіх песень з 66, з якіх 10 наднёманскіх і 10 наддзвінскіх.

Пятая кніжка «*Вясковыя песні з-пад Нёмана, Дзвіны і Дняпра*» надрукавана ў 1845 г. і

змяшчае толькі 9 беларускіх песень і 71 украінскую ў польскім перакладзе. У зборніку змешчаны 26 украінскіх песень з-над Дняпра, некаторыя друкаваліся ўпершыню.

Восенню 1846 г. Ян Чачот пакідае Далматаўшчыну Вержбоўскіх і пераязджае ў маёнтка Вольна, дзе яго гасцінна прымае Рафал Слізень. Аднак прыязных адносін Чачота з раднёй гаспадара не склалася, а прычынай, відаць, была хвароба фалькларыста, што моцна паўплывала на яго маральны стан. Дайшло да адкрытага канфлікту з Мечыславам Слізем, які абразіў Чачота, назваўшы яго «дармаедам». Апошні, шосты зборнік, быў падрыхтаваны да выдання ў Вольна і Бартніках, надрукаваны ў 1846 г. Выданне змяшчае 99 беларускіх песень, адну песню Чачота «*Дамілых мужыкоў*». Большасць з іх (71) сустракаецца ў папярэдніх кнігах у польскім перакладзе. У заўвагах да некаторых песень Чачот пазначае месца запісу і пад якім нумарам яны былі надрукаваны ў папярэдніх зборніках. У гэтую кніжку ўключаны невялікі слоўнічак незразумелых слоў з песень з польскімі адпаведнікамі, спіс фразеалагічных адзінак беларускай мовы, а таксама «Добрачыслівыя заўвагі да этымолагаў». У адрозненні ад папярэдніх кніг, шостая ўяўляе сабой першы друкаваны збор арыгінальных беларускіх песень, у чым яе неацэнная вартасць.

З Бартнікаў Чачот падаўся на лячэнне ў Друскенікі, дзе 23 жніўня 1847 г. яго не стала. Пахавалі Яна Чачота ў блізкай ад Друскенікаў вёсцы Ротніца на парафіяльных могілках.

9 Літаратурныя мясціны Яна Чачота ў Баранавіцкім раёне

На пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя мною выяўлены ў рукапісным адзеле Вільнюскага дзяржаўнага ўніверсітэта інвентар маёнтка Мыш, які быў складзены 23 красавіка 1803 г. з нагоды ўвядзення Тадэвуша Чачота на пасаду ўпраўляючага часткі графства Мыш з мястэчкам Новая Мыш, засценкамі Дзедзіна і Стралаў, вёскай Гута. Інвентар доказна пацвярджае факт таго, што менавіта ў Новай Мышы, на ціхаплынних берагах Мышанкі прайшло дзяцінства будучага паэта і фалькларыста. Інвентар цікавы тым, што ўтрымлівае ўласнаручныя распараджэнні ўладальніка графства Мыш, апошняга новагародскага ваяводы Ю. Несялоўскага, дадзеныя Т. Чачоту па вядзенні гаспадаркі.

Гадавы заробак Чачота складаў 600 злотых, з якіх 253 злотыя ён пагадзіўся браць грашыма за жыўнасць. Сям'я Чачотаў пасялілася ў доме, дзе, апроч здадзенай яму ў арэнду мэблі і ўсялякага посуду, захоўваўся архіў графства — кнігі пратаколаў месчачковых спраў, кнігі правоў на розныя грунты, кнігі прапінацыйных і карчомных кантрактаў, кнігі інструкцый па эканамічнай дзейнасці ў маёнтку, розныя інвентары. Пакой, дзе стаяла шафа з дакументамі, быў заўсёды замкнёны і належным чынам ахоўваўся. Умовы вядзення гаспадаркі, на якія мусіў пагадзіцца Т. Чачот, былі нялёгкімі. Калі б ён з нейкіх прычын не сабраў з падданных Несялоўскага ўсіх падаткаў, то павінен быў бы выплаціць пану з уласнае кішэні. Становіцца зразумелым, чаму ў

сям'і Т. Чачота не хапала сродкаў на навучанне сына, бо нораў апошняга графа на Мышы добра ведалі яго падданыя, а таксама арандатары і аканомы. Пра гэта згадаў у паэме «Пан Тадэвуш» Адам Міцкевіч, і зусім дапушчальна, што ён наслухаўся розных гісторый пра графа менавіта ад самога Яна Чачота.

На працягу 1818-1820 гг. частымі гасцямі ў доме Верашчакаў у Туганавічах былі Адам Міцкевіч, Томаш Зан, Ян Чачот, Ігнат Дамейка і інш. Добра захавалася ў бліжэйшым лесе, ва ўрочышчы «Кут», адна з «трыбун» удзельнікаў тайнага патрыятычнага таварыства моладзі ў Віленскім універсітэце. Гэта быў вялікі валун, які атрымаў у народзе назву «камень філарэтаў». Каля яго Адам Міцкевіч і яго сябры (Т. Зан, Я. Чачот, І. Дамейка, Ю. Яжэўскі, Ф. Малеўскі і іншыя беларускія вальнадумцы) давалі клятву адданасці ідэалам свабоды, братэрства і незалежнасці. Туганавіцкі парк, «камень філарэтаў» даўно сталі месцам паломніцтва не толькі прадстаўнікоў польскай грамадскасці, але і вялікай колькасці беларусаў, для якіх гэтыя мясціны з'яўляюцца своеасаблівай духоўнай «Меккай».

Грамадскасць Баранавіцкага раёна прыняла належны ўдзел у святкаванні 200-х угодкаў са дня нараджэння славутага земляка, якое ўрачыста адзначалася на пачатку ліпеня 1996 г. Намаганнімі загадчыка аддзела культуры Баранавіцкага райвыканкама І. Абрамовіча, супрацоўніка аддзела М. Берната, пры належнай падтрымцы кіраўніцтва раёна ва ўрачыстай абстаноўцы і з удзелам вялікай колькасці клубных работнікаў, настаўнікаў 6 ліпеня 1997 г. у парку вёскі Новая Мыш быў адкрыты помнік-бюст Яну Чачоту. Супрацоўнікі Навамышскай цэнтральнай раённай бібліятэкі сістэматычна збіраюць матэрыялы пра жыццё і дзейнасць Яна Чачота. У бібліятэцы дзейнічае і пастаянна абнаўляецца выстава «Сэрца грэе кожны кут», у матэрыялах якой досыць поўна прадстаўлена творчасць нашага земляка. Акрамя таго, за апошнія дзесяць гадоў тут сабрана значная колькасць публіцыстычных твораў, прысвечаных гэтай вядомай постаці нашай мінуўшчыны.

Шмат розных матэрыялаў пра жыццё і творчасць Яна Чачота сабрана навамышскім краязнаўцам, выкладчыкам мясцовага вучылішча М. Трафімуком, які стварыў у Навамышскім СПТВ-156 краязнаўчы музей. У ім Яну з Мышы адведзена належнае месца. Спадчына нашага земляка вывучалася і прапагандавалася намаганнімі настаўнікаў І. І. Дубейка, С. Д. Малевіч падчас арганізацыі навучальна-выхаваўчага працэсу ў Жамчужненскай сярэдняй школе. Такім чынам, у грамадскай свядомасці жыхыроў Новай Мышы, Жамчужнага, Баранавіцкага раёна трывала замацавалася перакананне аб асобе Яна Чачота як адным з нашых выдатных землякоў, што зрабіў значны ўклад у развіццё нацыянальнай культуры, далучыўся да адраджэння і стварэння новай беларускай літаратуры.

У 1997 г., падчас святкавання 25-годдзя са дня адкрыцця Цешаўлянскай сярэдняй школы, гасцінна адчыніў свае дзверы гісторыка-літаратурны музей імя Яна Чачота. У экспазіцыі прадстаўлены розныя перыяды гісторыі Баранавіцкага раёна. Належнае

месца займаюць матэрыялы, што даволі падрабязна расказваюць пра асноўныя этапы жыцця і творчай дзейнасці нашага земляка: радавод Чачотаў, копіі дакументаў на падзел маёмасці паміж сынамі Васіля Чачота, праведзены ў 1592 г., дамова на ўпраўленне Т. Чачотам маёнткам Ю. Несялоўскага Мыш ад 23 красавіка 1803 г., розныя іканаграфічныя матэрыялы за перыяд вучобы ў Навагрудскай Дамініканскай школе, Віленскім універсітэце, даследаванні А. Лойкі, С. Свіркі, К. Цвіркі, У. Мархеля, Г. Кісялёва, прысвечаныя аналізу літаратурнай і фальклорнай спадчыны Яна Чачота. Пры прыняцці рашэння аб адкрыцці музея педагагічны калектыў школы кіраваўся наступнымі фактамі з біяграфіі паэта: па-першае, школу наведваюць дзеці з вёскі Цюхнявічы, якая ўваходзіла ў склад маёнтка Ярашова, старажытнага родавага гнязда роду Чачотаў; па-другое, у доме дваран Кабылінскіх у двары Цешаўля напрыканцы XIX ст. быў знойдзены рукапісны сшытак з баладамі паэта; па-трэцяе, фальварак Цешаўля на пачатку XIX ст. знаходзіўся таксама ў складзе графства Мыш і не выключана, што ў дзяцінстве Чачот неаднаразова бываў і тут.

Гісторыка-літаратурны музей імя Яна Чачота — гэта выхаваўчая ўстанова, якая знаёміць вучняў з мінуўшчынай нашага Баранавіцкага краю, яго ўрадженцамі і выхаванцамі, што зрабілі значны ўклад у гісторыю і культуру Беларусі.

10 Значэнне творчасці Яна Чачота

Кастусь Цвірка справядліва назваў Яна Чачота *«яркай зоркай беларускага Адраджэння»*. Значэнне творчасці нашага земляка цяжка пераацаніць, бо ён першы звярнуўся ў сваёй творчасці да мовы народа сярод якога ўзгадаваўся, якім пагарджала ганарлівае апалячанае беларускае па паходжанні панства. Чачот зрабіў першыя крокі па стварэнні новай беларускай літаратуры, стаў сапраўднай пуцяводнай зоркай для многіх пакаленняў беларусаў, яркім прыкладам самаадданага служэння свайму народу.

Трэба адзначыць значны ўплыў Яна Чачота на літаратурную творчасць Адама Міцкевіча. Яго песні і баллады былі тым імпульсам, які падштурхнуў Міцкевіча ў кірунку народнасці. Чачотказаў яму новую крыніцу творчасці і новую дарогу, якая прывяла Міцкевіча да вялікай рамантычнай і народнай паэзіі, зрабіла яго сусветна вядомым паэтам.

Уклад Яна Чачота ў беларускую фалькларыстыку неацэнны. Зафіксаваны ім фальклорны матэрыял пераўзыходзіць усё, што было сабрана прадстаўнікамі беларускай фалькларыстыкі першай паловы XIX ст. Каштоўнасць фальклорнай спадчыны Чачота заключаецца і ў тым, што яна была запісана непасрэдна ад інфарматараў. Упершыню ў беларускай фалькларыстыцы была зроблена спроба навуковай класіфікацыі і жанрава-тэматычнага аналізу сабранага ім багатага матэрыялу. Менавіта Чачот паглядзеў на беларускую вусна-паэтычную творчасць вачыма сапраўднага даследчыка і аб'ектыўна ацаніў яго вартасць і значэнне ў развіцці нацыянальнай культуры.